مشتاق احمد گبول

جديد سنڌي غزل ۾ ’جديديت پُڄاڻان‘ جا عڪس

Modern Sindhi Ghazal and its postmodern reflection

Abstract

Post modernism is such a term, which never seen abide to any trend, thought of school and particular mindset in Literature. Though the era of post modernism Literature, especially on modern “Ghazal” is somehow noticing very positive.

Modern “Ghazal” emphasize to elaborate the difference between nations, Languages, individuals, countries and their cultures as well, its of course little same, what post modernism insist to apply in art and literature.

Modern “Ghazal” looks in search of lost Identity of nations, cultures and individuals it came to know through its thoughtful study. In other words the modern “Ghazal” is name of a journey in order to reveal or re-find the one’s lost values, in sense of the identity in origin.

Modern Ghazal is not only subjected to its own period but very different to old ones, because of many reasons, like new traditions, broken values, scattered, families and man’s personal freedom. In this paper, above questions has been summarized.

”جديديت پُڄاڻان“ جي ادبي اصطلاح جو تعلق ڪنهن ٿيوري يا ادبي نظريي سان ناهي، ان جو تعلق جديد معاشري جي تبديل ٿيندڙ حالتن سان آهي. ان ڪري جديديت پُڄاڻان هڪڙي قسم جي صورتحال آهي. هڪ اهڙي صورتحال، جيڪا ٻُڌائي ته جديد معاشري جا ڪهڙا نوان مسئلا آهن؟ يا جديد معاشري ۾ ڪهڙي سماجي ۽ ثقافتي تبديلي آئي آهي؟ ان ڏس ۾ ڊاڪٽر گوپي چند نارنگ جو چوڻ آهي:

> ”ايتري ڳالهه صاف آهي ته پس ساختيات ٿيوري آهي، جڏهن ته جديديت پُڄاڻان ٿيوري کان وڌيڪ صورتحال آهي. يعني جديد معاشري جي تيزيءَ سان تبديل ٿيندڙ حالت، نئين معاشري جي مزاج، مسئلن، ذهني رويا، يا سماجي ۽ ثقافتي فضا يا ڪلچر جي تبديلي، جيڪا ڪرائسس جو درجو رکي ٿي. مثال طور اسين ان کي Post Modern Condition يعني جديديت پُڄاڻان حالت چئي سگهون ٿا.“ (1)

جديدت پُڄاڻان هڪ اهڙو ادبي اصطلاح آهي، جيڪو ڪنهن نظريي کي نٿو مڃي ۽ نہ ئي ادب جي ڪنهن نظريي جو پابند ڏسڻ چاهي ٿو. يعني جديديت پُڄاڻان ڪنهن بہ نظريي جي غلامي قبول ڪرڻ بجاءِ ادب جي آزاديءَ کي اهميت ڏئي ٿو. جديديت پُڄاڻان جو رخ عام ماڻهوءَ ڏانهن آهي. ان ڪري هر ماڻهوءَ جي الڳ سُڃاڻپ آهي. جديديت پُڄاڻان ماڻهوءَ، ثقافت ۽ ٻوليءَ کي اهميت ڏئي ٿو. ان لحاظ کان ڏسجي تہ جديديت پُڄاڻان جو سِڌو سنئون واسطو سماج ۽ ثقافتي صورتحال سان آهي. ان حوالي سان شوڪت حسين شوري موجب:

> ”جيستائين ”جديديت پُڄاڻان“ جي ادبي اصطلاح جو تعلق آهي تہ ان جا مفڪر ڌار ڌار رايا رکندي، هڪڙي نُڪتي تي متفق آهن تہ ادب کي ڪنهن نظريي، فڪر يا فارمولا جي تابع نہ هئڻ گهرجي. هر خطي جي ثقافت ۽ ٻوليءَ جي پنهنجي اهميت آهي.(هنن جي نظر ۾ دنيا جي ڪا بہ ٻولي وڏي يا ننڍي نہ هوندي آهي) ان ڪري ان خطي جي ثقافتي، سماجي ۽ سياسي صورتحال موجب سرجيل ادب ڪنهن بہ نموني غير اهم ناهي.“ (2)

جديديت پُڄاڻان جا مفڪر تجريديت کان سواءِ ڪائنات ۽ ڪنهن بہ آفاقي سچائيءَ کي نٿا مڃين. انهن جي نظر ۾ ڪا بہ حتمي سچائي ناهي، ۽ سُٺي ۽ بري جي وچ ۾ ڪنهن بہ قسم جي ڪا لڪير نٿي ڪڍي سگهجي. جديديت پُڄاڻان صورتحال ۾ انسان کان وٺي هر شيءِ وکر آهي. هر چيز خريدي ۽ وڪرو ڪري سگهجي ٿي.

هن مقالي ۾ جديديت پُڄاڻان صورتحال موجب جديديت پُڄاڻان ادب جي ڪُجهہ خاص موضوعن ۽ عنصرن کي جديد غزل ۾ تلاش ڪيو ويندو.

جديد غزل ۾ جديديت پُڄاڻان جا هيٺيان عڪس ڏسي سگهجن ٿا:

1. **سُڃاڻپ جي ڳولا**
2. **بي حسي**
3. **مذهبي عقيدن کي للڪارڻ**
4. **لاتعلقي ۽ بيزاري**
5. **رشتن ۽ قدرن جو ٽُٽڻ**

(1) سڃاڻپ جي ڳولا:

هر انسان جي پنهنجي الڳ سُڃاڻپ هوندي آهي، بلڪل اهڙي نموني هر قوم، هر ٻوليءَ جي پنهنجي الڳ الڳ سڃاڻپ آهي، پر طاقتور عنصر اُن سُڃاڻپ کي

متائي هڪ سُڃاڻپ يعني تهذيب کي يڪ مُهانديِ بڻائڻ جي ڪوشش ۾ ردِّل آهن. جديديت پُڄاڻان ادب وانگر جديد غزل بہ ماڻهوءَ جي سُڃاڻپ، قومن، ثقافتن ۽ ٻولين جي الڳيت ۽ پنهنجي پنهنجي الڳ سُڃاڻپ رکڻ کي اهميت ڏئي ٿو. واسديو موهيءَ موجب:

"بعد جديديت ادب جو اهو بہ عقيدو آهي تہ سڄيءَ دنيا جي تهذيب يڪ مُهانديِ ٿي نٿي سگهي. هر قوم کي هر ٻئي شخص کان الڳ صورت، الڳ عادتون، الڳ سُڃاڻپ آهي تہ ڪنهن قوم جي پنهنجي الڳ هستيءَ کان انڪاري ڪيئن ٿو ٿي سگهجي. بعد جديديت ادب ان الڳيت جو احترام ڪري ٿو ۽ انهن طاقتور عناصرن کي للڪاري ٿو. جيڪي مفاد پرست (Vested Interest) خاطر هر شئي مشيني وستوءَ جيان هڪ ڪري بڻائڻ جي چڪر ۾ آهي."(3)

جديد غزل ماڻهوءَ، قومن ۽ ثقافت جي وڃائجي ويل سڃاڻپ جي تلاش کي اهميت ڏني آهي. جديد غزل، سڃاڻپ جي ڳولا جي موضوع تي جديديت پُڄاڻان صورتحال جي ڀرپور نموني عڪاسي ڪئي آهي. جديد غزل انسان جي سڃاڻپ جي ڳولا جو سفر آهي. انهيءَ سفر جا تجربا مختلف صورتن ۾ ملن ٿا.

جديد دؤر ۾ انسان جي سڃاڻپ ۽ انفراديت نئين سماج جي ڀيچ ڀڪ ۽ هل هنگامن ۾ گم ٿيندي پئي وڃي. جديد غزل انسان جي اصل سڃاڻپ ۽ اُن جي انفراديت جو متلاشي آهي.

"اُٿي اڌ رات جو هٿ پاڻ کي لائي ڪيم پڪ پئي،
ڪٿي ڏينهن جو وساري پاڻ کي ٻيو تہ مان ناهيان."(4)

"انيڪ آدمي رهن ٿا مُنفرد ۽ مختلف،
نہ شهر جون شناختون، نہ ڪو پتو نشان جو!"(5)

صنعتي ترقي، ماڻهوءَ کان اُن جي سڃاڻپ ۽ انفراديت کسي ورتي آهي. شهر کي ماڻهوءَ جي سڃاڻپ ۽ انفراديت سان ڪو غرض ڪونهي، ڇو تہ شهر وٽ ماڻهوءَ جي اهميت هڪ مشيني پُرزي کان وڌيڪ ناهي.

"شهر سڄو ئي دز ۽ دونهون،
ڪهڙا ڪپڙا، ڪنهن جو چهرو؟(6)

"دز ۽ دونهون" جهڙا لفظ صرف صنعتي ترقيءَ ڏانهن اشارو نٿا ڪن، پر انهن مفاد پرست ۽ طاقتور عنصرن ڏانهن آڱر کڻن ٿا، جيڪي انسان جي سُڃاڻپ ۽ انفراديت جي

خاتمي لاءِ برسر پيڪار آهن. جديد غزل اُنهن قوتن کي، اُنهن جي چالاڪين ۽ چالبازين کي اُگهاڙو ڪري ٿو جيڪي يڪ مُهانديي ثقافت جي نالي ۾ انسان جي اصل سڃاڻپ کي ختم ڪرڻ چاهن ٿا.

”ماڻهو ماڻهو ڊڪيو پيو آهي،
يار هيڏا نقاب ڪير ڳڀي.“ (7)

جديد غزل ۾ ماڻهو پنهنجي انفراديت ۽ سڃاڻپ ڏانهن مراجعت آهي. جديد صنعتي ۽ مشيني تهذيب جي اچڻ سان ماڻهو پنهنجي وجودي شناخت ۽ سڃاڻپ کي وساري ۽ وڃائي چڪو آهي.

”بي مُهانديي ٿا قرون،
زندگيءَ منهن نہ ڏنو.“ (8)

جنهن کي آيو جو، ويو لِکندو مٿس،
هُو رهيو ساري عمر ديوارَ جيان.“ (9)

”چاهي يار! جدائي توکي ڇا معلوم؟
ميلي جي تنهائي، توکي ڇا معلوم؟ (10)

ڪو سُڃاڻي ئي نٿو
پنهنجو ڏَسُ ڪنهن کان پُڇان.“ (11)

جديد غزل ۾ شهري قدر، بي حسي ۽ سڃاڻپ جي ڳولا جا عنصر موجود آهن.

”گم ڪٿي ٿي ويو اٿس چهرو،
آرسيءَ کان پتو پُڇي پيو ٿو.“ (12)

”ڪوئي بہ شخص سُڃاتو نہ پئي ويو ڪنهن کان،
سموري شهر جي چهرن کي رات ڇا ٿيو هو؟“ (13)

شهر جي بي حسي ۽ ڪنهن بہ فرد جي شناخت ۽ سڃاڻپ کان انڪاري شهر جو عڪس هيئنين شعر ۾ پڻ ڏسي سگهجي ٿو.

”ان کي ڪُلها، پُناڙا، هٿ، پير ٿا ڪپن،
هي شهر آهي، ڪنهن جو چهرو پُڇي نٿو.“ (14)

جديد دؤر ۾ فرد پنهنجي سُڃاڻپ ۽ پنهنجي ثقافتي سُڃاڻپ کي قائم رکڻ لاءِ فڪرمند نظر اچي ٿو. واسديو موهيءَ جو چوڻ آهي:

”بعد جديد دؤر ۾ شخص نہ صرف پنهنجي سڃاڻ پر پنهنجي ثقافتي شناخت جي سنڪٽ سان بہ منهن مقابل آهي. هن کي سڄي دنيا لاءِ يڪ مُهانڊائي ثقافت نہ کپي. هو ثقافتن جي گونا گونيت کي مان ڏيندي پنهنجي ثقافت سان جُڙڻ چاهي ٿو.“ (15)

جديد غزل ۾ عورت جي وجود جي شناخت ۽ سُڃاڻپ جا عڪس رخسانہ پريت جي غزل ۾ بہ ملن ٿا. اسان جي معاشري ۾ تہ عورت کي اڃان پوري طرح سياسي حق بہ حاصل ناهن. تنهنڪري اُن جي وجود ۽ سڃاڻپ کي مٽائڻ جي لاءِ سدائين ڪوششون ڪيون پئي ويون. جديديت پُڄاڻان دؤر ۾ بہ اهي ڪوششون طاقتور عنصرن جي طرفان جاري آهن. اڄ جي عورت انهن طاقتور قوتن کي للڪاري رهي آهي، جيڪي قوتون آفاقيت، انسانيت ۽ لبرلزم جي نالي تي عورت جي انفراديت ۽ سڃاڻپ کي ختم ڪرڻ جون ڪوششون ڪري رهيون آهن.

”ڪوئي اهڃاڻ پئي ڳوليان،
مان خود کي هاڻ پئي ڳوليان.
نہ ڪنهن ٻي ڊوڙ ۾ شامل،
مان پنهنجو پاڻ پئي ڳوليان.
جيئان جيئرن وجودن جان،
مان اهڙي جاڻ پئي ڳوليان.“ (16)

**

”زندگيءَ جو گيت ڳايان، مان بہ آهيان،
هر ڇني زنجير لاهيان، مان بہ آهيان،
رد سڀ رسمون، سڀئي قانون ڪارا،
ڇو جبين پنهنجي جُهڪايان، مان بہ آهيان.“ (17)

**

سڀ ڏانوڻيون ڇنان مان آزاد ٿي گذاريان،
سرمست ٿي، اُداس ٿي، خوش ٿي، ڪلي گذاريان،
زنده وجود آهيان، سوچيان، هلان، گهمان ٿي،
ڇا لئہ ڀلا مان بڻجي ڪا مورتي گذاريان.“ (18)

جديد غزل ۾ عورت پنهنجي سُڃاڻپ ۽ وجود جي تحفظ ۽ بقا جي لاءِ جدوجهد ڪندي نظر اچي ٿي. اها جدوجهد مزاحمت جو روپ ڌاري سڀ ڏانوڻيون ڇني، سمورا زنجير لاهي، سمورين رسمن ۽ ڪارن قانونن کي رد ڪري ٿي. ان لحاظ کان ڏسجي ته جديد غزل ۾ عورت هڪ اهڙي سورمي طور سامهون آئي آهي، جيڪا پنهنجي وجود جي انفراديت ۽ پنهنجي شناخت ۽ سُڃاڻپ کي ميرائڻ لاءِ مزاحمت ڪندي، ۽ وڙهندي نظر اچي ٿي.

مجموعي طور ڏسجي ته جتي جديديت پُڄاڻان دؤر ماڻهوءَ جي سڃاڻپ کي مٽائڻ ۽ مسخ ڪرڻ ۾ ڪا ڪسر ناهي ڇڏي، اُتي جديد غزل ماڻهوءَ کي پنهنجي انفراديت ۽ سڃاڻپ کان آگاهه پڻ ڪيو آهي. جديد غزل ۾ فرد پنهنجي سڃاڻپ تان هٿ کڻندي نظر نٿو اچي. اُن ۾ شخص نه صرف پنهنجي سڃاڻپ ڏانهن مڙيو آهي، پر پنهنجي سڃاڻپ جو متلاشي نظر اچي ٿو. جديد غزل ۾ فرد پنهنجي سڃاڻپ ڏانهن مراجعت آهي. فرد پاڻ ڏانهن موٽي ٿو. هو پنهنجي سڃاڻپ کي وسارڻ نٿو چاهي، اها ئي جديد غزل جي انفراديت آهي.

جديد شاعرن جي غزلن ۾ پنهنجي دؤر جا مسئلا ۽ حالتون سمايل آهن. اڳوڻا قدر ۽ اڳوڻيون روايتون ختم ٿي ويون آهن. دنيا بدلجي چُڪي آهي. ملڪ، سماج ۽ خاندان ٽٽي ڪري پنهنجي سڃاڻپ ۽ پنهنجي انفرادي آزادي وڃائي چڪا آهن.

جديد غزل شخص جي رحم جوڳي حالت تي نئين نظر وجهي، زندگيءَ جي بي رحميءَ جو احساس ڏياريو آهي. جديد غزل سڃاڻپ وڃائي ويندڙ شخص جي حالتن، مونجهارن ۽ مسئلن جي ڪٿا آهي. جديد غزل شخص جي مونجهارن، بي مقصد زندگي، خوف جي احساس ۽ سڃاڻپ وڃائي ڇڏڻ واري الميي جو اظهار آهي.

جديد غزل انسان جي ”بي مُهانڊي“ هئڻ جي بيوسيءَ جو اظهار ڪري ٿو. جديد غزل سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي ترقي مان پيدا ٿيل صورتحال خلاف احتجاج ڪري ٿو. ان سان گڏ موجوده دؤر ۾ ايندڙ دؤر جي ڪنورتا ۽ ڀيانڪ روپن کي اُگهاڙي ٿو.

(2) **بي حسي:**

صنعتي ترقي ۽ مشيني زندگي، ماڻهوءَ کي نه صرف فطرت کان ڇني ڇڏيو آهي، پر ماڻهوءَ کي رشتن ناتن، دوستين، محبتن ۽ همدردي جهڙن جذبن ۽ احساسن کان لاتعلق ڪري، انسان کي هڪ مشيني پُرزو بڻائي ڇڏيو آهي. شهري زندگيءَ ۾ انساني بي حسي، خوف جي پيداوار آهي، خوف مان ڦٽل انساني بي حسيءَ کي جديد غزل الڳ نموني بيان ڪيو آهي.

”حيرت ۾ سڄو ئي شهر آ اڄ،
ٿيو ڪجهه نه ٿيڻ جو حادثو آ.“ (19)

جديد غزل جديديت پُڄاڻان صورتحال مطابق ٿي انساني بي حسيءَ کي پينٽ ڪيو آهي. ايم ڪمل، انساني بي حسيءَ کي بيحد انفراديت سان پيش ڪيو آهي. انهيءَ موضوع جو هو يڪتا ۽ سرواڻ شاعر هو. هن انساني بي حسيءَ کي بيان ڪرڻ لاءِ هن نوان نوان استعارا تخليق ڪري خيال کي شدت سان بيان ڪيو آهي.

”ماڻ جي سُئي آوازن جا ڇپَ سبي ويئي،
ڪوڪ دانهن اکين سان ٿي ٻڏو ۽ ٻڏايو. [20]

بي حسي شهري زندگيءَ جو هڪ اهڙو عنصر آهي، جنهن ۾ انساني استحصال جائز آهي. اهو هڪ اهڙو ذهني رويو آهي، جيڪو شهري زندگيءَ سان گڏ جديديت پُڄاڻان دؤر جي ماڻهوءَ جي سوچ جي عڪاسي ڪري ٿو. جتي پنهنجن مفادن خاطر سڀ ڪجهه جائز ۽ روا آهي.

ان حوالي سان ڊاڪٽر غفور ميمڻ لکي ٿو:

جديديت پُڄاڻان اهڙي صورتحال آهي، جنهن ۾ صرف پنهنجي ماضيءَ سان رشتو ختم ڪري ڇڏيو آهي. اهو ماضي جنهن ۾ سنائي، خرابيءَ جا معيار هئا. سچ ۽ ڪوڙ جو تصور هو. انسان جي نارملتي ۽ سالميت لاءِ سچ ۽ ڪوڙ، سنائي ۽ خرابيءَ جو معيار ضروري آهي، نہ تہ سڀ جائز آهي، ۽ بلڪل جديديت پُڄاڻان ۾ سڀ جائز آهي.“ [21]

اهڙيءَ صورتحال جا عڪس جديد غزل ۾ ملن ٿا، جنهن ۾ ظلم ستم ڪان وٺي ڪنهن جو خون پيئڻ بہ روا آهي.

”ڇا ڇا سوچيو روا سڀ آهي اڄ،
ڪنهن جو پيي رت ملي، پِئو جلدي.“ [22]

بي حسي خوف جي پيداوار پڻ آهي. خوف انسان کي نہ صرف بي حس ڪري ڇڏي ٿو پر انسان جي اندر پيار محبت، همدردي ۽ انسانيت جي جذبن کي دٻائي يا ماري ڇڏي ٿو. جڏهن اهڙي صورتحال پيدا ٿئي ٿي، تڏهن شهري ماڻهو هڪجهڙي سوچ جو شڪار ٿيندا آهن. جديد غزل جديديت پُڄاڻان دؤر جي ماڻهوءَ جي خوف مان پيدا ٿيل بي حسيءَ کي ڪجهه هن طرح پينٽ ڪيو آهي.

”سڄي گهٽي ٿي چيخون ٻڌي ٿي،
اسين ٿي پنهنجو در ڇو کوليون؟“ [23]

صنعتي تهذيب جي ذهني رويي کي جديد غزل اُگهاڙيو آهي، ۽ جديد دؤر جي ماڻهوءَ جي بي حسيءَ کي ڏاڍي بي رحميءَ سان پيش ڪيو آهي.

”هن شهر جا حواس، لڳن ٿا گهڻا عجيب،
سُڏڪا ٻُڏي سگهن نٿا، بس ٿڪ ٿي ٻُڏن.“ (24)

جديد غزل ۾ انهن حالتن، نئين معاشري جي مسئلن ۽ ذهني رويي جي سبب سماج ۽ انساني زندگيءَ تي جيڪي اثر پون ٿا، انهن اثرن جا اولڙا ۽ عڪس ملن ٿا. جديد غزل جديد دؤر جي انسان جي بي حسيءَ جي انتها کي سمايو آهي. اڄ جو شهري انسان بي حسيءَ جي ڪهڙين حالتن کي منهن ڏئي رهيو آهي؟ جديد غزل ۾ ان جا عڪس موجود آهن.

”اندر ۾ لاش، گهر مان آواز ڪو اچي ٿو،
هڪ ڀار جو ته سُڏڪو آهي، ٻڏي ڪبو ڇا؟“ (25)

جديد غزل ۾ بي حسيءَ جي پٺيان لڪل انساني مجبوريءَ جو عڪس آهي. جديد غزل، جديد انسان جي زندگيءَ سان جڙيل ٻين پهلوئن سان گڏ بي حسيءَ جي پهوءَ کي موجوده دؤر جي ماحول مطابق پيش ڪيو آهي. غزل انسان جي بي حسيءَ جي اهڙين بي رحم حقيقتن کي پيش ڪيو آهي، جن کي پڙهندي اڄوڪي انسان جي بي حسي ۽ مجبوريءَ تي ماتم ڪرڻ تي دل چوي ٿي.

”روڊ تي لاشن پئي ماتم ڪيو،
خلق ڪمرن ۾ سُتي هئي شهر جي.“ (26)

شهري زندگي ۽ صنعتي تهذيب انسان جي بي حسيءَ جي پيدا ٿيڻ جو ڪارڻ آهي. جديد غزل شهري زندگيءَ ۾ ڏيکاءَ جي اهميت ۽ انسان جي بي حسيءَ کي الڳ انداز ۾ بيان ڪري جديد غزل شهري زندگيءَ ۽ جديديت پُڄاڻان صورتحال کي آڏو رکندو آهي.

”روشني ڪيڏي آهي ڏيکاءَ لاءِ،
پر ڏسڻ لئه شهر وٽ ناهن اکيون.“ (27)

جديد غزل ۾ بي حسيءَ جي موضوع تي جيڪي شعر ملن ٿا، انهن ۾ جديديت پُڄاڻان صورتحال جي عڪاسي آهي. جديد غزل ۾ نئين دؤر جو انسان بي حس، مجبور ۽ خوف ۾ ورتل آهي. جديد غزل ۾ صنعتي تهذيب جي گُهٽ ۽ ٻوسٽ سان ماريل اڄوڪي انسان جي درد ڪٿا بيان ٿيل آهي. سماجي ۽ ثقافتي تبديلين ڪان پوءِ جيڪا صورتحال آهي، اها صورتحال انساني زندگيءَ تي اثرانداز ٿي آهي، ۽ جديد غزل تي پڻ اُن جا اثر پيا آهن. جديد غزل ۾ نئين زندگيءَ جو وهنوار ۽ ان جا نوان نوان عڪس سمايل آهن. جديد غزل ۾ اڄ جي زندگيءَ جي مجبوريءَ سان گڏ اڄوڪي انسان جي بي حسي ۽ خوف جي عڪاسي آهي.

(3) مذهبي عقيدن کي للڪارڻ:

مذهبي عقيدن کي هميشہ آفاقيت ۽ مها بيانيي طور ڏٺو پئي ويو. جڏهن تہ جديديت پڄاڻان دؤر ڪنهن بہ نظريي، سچ ۽ عقيدي کي آفاقي نٿو مڃي. جديديت پڄاڻان ڪنهن بہ نظريي جي غلاميءَ کي قبول نٿو ڪري. ان ڪري آفاقيت ۽ مها بيانيي کي رد ڪري شخصي آزادي ۽ مقامي بيانيي کي اهميت ڏئي ٿو. جديديت پڄاڻان، آفاقيت ۽ مها بيانيي جي نالي تي مذهبي عقيدن تي ڀرپور وار ڪيو آهي ۽ فطري، آزاداڻي اظهار ۽ عمل کي اهميت ڏني آهي. مها بيانيو ڇا آهي؟ ان سوال ڏانهن اچون ٿا.

> ”مها بيانہ (Meta Narrative) ڇا آهي؟ اسين ڪيترن زمانن کان وٺي ماورائيت ۽ ڪائناتي سچائين تي ڪنڌ لوڏيندا رهيا آهيون. اهي مها بيانيہ ڪڏهن مذهب جي روپ ۾، ڪڏهن نظرين جي روپ ۾، فرمانن جي وسيلي اسان جي پيرن ۾ زنجيرون پارائي ڇڏين ٿا. اهڙن مُها بيانن ۾ اهي سموريون فڪري ٿيسز شامل آهن، جن کي اسين مارڪسزم سان تعبير ڪريون ٿا. يا ٻيون اهڙيون مڃيل حڪم صادر ڪندڙ نام نهاد سچائيون آهن، جيڪي مختلف صورتن ۾ اسان جي اڳيان هونديون آهن. (28)

جديديت پڄاڻان موجب جيڪي بہ نظريا آهن، اهي تخليقي آزاديءَ جي خلاف آهن. تخليقي آزادي، تخليقڪار ۽ لکڻهار جو حق آهي. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ تخليقڪار جي انفرادي نظريي کي مڃي ضرور ٿي، پر تخليقڪار جي انفرادي فڪر ۽ نظريي کي حتمي ۽ آخري سچائي مڃڻ لاءِ تيار ناهي.

”جلادن ڏٺو آ، اهو ناهہ ناهي،
چڙهي پاڻ سورج مڪي رات ڦاهي.“ (29)

جديديت پڄاڻان پاڻ کي بہ آخري نظريو يا حتمي سچائي نٿي سمجهي. جديد پڄاڻان وسعت چاهي ٿي ۽ نون رستن ڏانهن پنڌ ڪري ٿي. نوان نوان رستا جوڙيندي رهي ٿي.

”يا خُدا! تون متان اچين وچ ۾،
موت منهنجو معاملو آهي!“ (30)

مذهبي حوالي سان ڏٺو وڃي تہ مطلق سچ يا مذهبي عقيدو اهو آهي تہ زندگي ۽ موت، خدا جي اختيار ۾ آهن. اياز ان مطلق سچ يا آخري سچائيءَ جي برعڪس موت کي پنهنجو ذاتي معاملو سڏي، فلسفي سان وڃي جوڙي ٿو ۽ موت کي وجود جي ذاتي تجربي طور ڏسي ٿو جنهن سان هن جو وجود نبرد آزما آهي.

”دوزخ وهم، بهشت حڪايت،
دنيا جهي تهڙي حقيقت!“ [31]

اسلام ۾ دوزخ ۽ بهشت مطلق سچ ۽ آخري سچائي آهن. نارائڻ شيام اُن کي آخري يا حتمي سچائي تسليم نٿو ڪري، هن جي نظر ۾ هڪ وهم ۽ ٻي حڪايت آهي. جيتوڻيڪ شاعر جي اها راءِ اهو فڪر حتمي يا پٿر تي ليڪ ناهي، پر شاعر جي ان راءِ کي رد ڪرڻ جو حق جديديت پڄاڻان نٿي ڏئي. ڇو ته جديديت پڄاڻان شخصي ۽ مذهبي آزاديءَ جي ڳالهه ڪري ٿي.

”سوا سچ، سائنس ۽ سُنُن جي،
ڪروڙين قصا، پر ڪو وقتي ڪٿا!“

اُستاد بخاري ته هر ڪٿا، هر قصي ۽ هر نظريي تي منڊيئڙو ڦيري ڇڏيو آهي. هو ڪنهن به ڪٿا، ڪنهن به نظريي کي تسليم نٿو ڪري، استاد وٽ سائنس ۽ سونهن جي اهميت آهي. استاد وٽ علم، عمل ۽ عقل جي اهميت آهي.

”وڏا ديوتا ديوتا، ڀوت، ڀوپا،
عمل، علم جي ۾ آڪيڙي ڇڏياسين.“ [32]

استاد بخاري مذهبي عقيدن کي للڪاري ديوتا ۽ ڀوت جي تصور کي رد ڪري، اُنهن کي آخري سچ طور نٿو مڃي. بخاريءَ جي نظر ۾ علم ۽ عمل جي ذريعي ئي انسان شخصي ۽ مذهبي آزاديءَ تي پهچي، وهمن، وسوسن ۽ عقيدن مان نڪري سگهي ٿو.

جديد غزل تي جديديت پُڄاڻان صورتحال جو گهرو اثر ورتو آهي. ان ڪري جديد غزل به جديديت پڄاڻان وانگر ڪنهن به نظريي ڪنهن به عقيدي، ڪنهن به سچ کي مطلق ۽ آخري نٿو سمجهي:

”اي خدا! تنهنجو ته خالي نانءُ آ،
هونءَ ڪوئي مالڪ ٻيو آ شهر جو.“ [33]

جديد غزل مذهبي عقيدن ۾ جڪڙيل فردن کي غلاميءَ مان نجات ڏيارڻ ڏانهن نئين وک وڌائي آهي. ان ۾ عقيدن تان ويساهه کڄڻ ۽ مطلق سچ کان انڪار سبب نئين زاويي سان ڏسڻ ۽ نئين دؤر جي ماڻهوءَ جي نئين ذهني رويي بابت خبر پئي ٿي.

”اجايو ٿو مصيبتون ڳولهي،
خدا جي در تان رحمتون ڳولي“ [34]

ڳن ٻهَڻ، وڻ اڳيان ٻه ٽا سجدا،
ڏيپ ٿو خلقي علامتون کهڙيون!“ (35)

پوڄا جي جڳهه شيخون ڏسندي، ته ڏکي ٿو جيءُ،
ڀڳوان کي آدمخور لکندي، ته ڏکي ٿو جيءُ.“ (36)

هندو مذهب ۾ ڀڳوان جو تصور مطلق سچ يعني آخري سچائيءَ طور مڃيو ويندو هو، پر جديد غزل ۾ اُن جي برعڪس ڀڳوانن کي صرف پٿر مڃڻ جو خيال آهي.

”ڪيڏو لاچار مورتي ڏسجي،
صرف پٿر بڻجي مڃيو ڀڳوان. (37)

سڙي ٿيو خاڪ هو ڀڳوان شارٽ سرڪٽ تي
ٻڄي سگهيا نه، جو بندر به ڪاٺ جا ئي هيا. (38)

آشا درگاپوري جي غزل ۾ (Death of God) جو تصور، موجود آهي. جديد سنڌي غزل ۾ (Death of God) جي تصور ذريعي نئين دؤر جي انسان جي بيوسي ۽ سياسي حالتن جي بي رحميءَ جو عڪس چٽيو ويو آهي.

”نه ايمان، ڌرم جي، نه مذهب، نه من جي،
هلي ڪين رب جي، هلي جت سياست.“ (39)

جديد سنڌي غزل جو تعلق سماج سان آهي، مذهبي عقيدن کان ان ۾ بيزاري ڏيکاريل آهي. مذهبي عقيدن جي حوالي سان جديد غزل ۾ ڀڳوانن جي مطلق سچ کان پڻ انڪار ڪيل آهي، ۽ نئين دؤر جي انسان جو هاڻي اُن تي ويساهه ناهي رهيو.

”رڙيون ڪرين ۽ واڪا به ڪرين،
ٻوڙو ڀڳوان ٻُڌي ڪٿي ٿو؟“ (40)

”وڪامي وڃي خود ٿو ڀڳوان هت،
اُتي ڳالهه انسان جي ڪهڙي ڪجي.“ (41)

جڏهن انسان عقيدن کان آجو ٿيندو آهي، تڏهن هن جي سوچ جو زاويو تبديل ٿي ويندو آهي. هن عبادت گاهن جي لاءِ احترام ختم ٿي ويندو آهي، ۽ هو انهن کي رهزنن جي ور چڙهندي ڏسي ڏاهڻ جي ڳالهه ڪري ٿو.

”جن ۾ گهر رهزنن جا، سي تونڙي چڙهيو
پوءِ مسجد هجي يا شوالا هجن.“ [42]

جديديت پڄاڻان دؤر جو الميو اهو آهي، جو سيني نظرين جا بت پاش پاش ٿي ويا. جديد غزل ان اثر هيٺ ڪنهن بہ نظريي جي غلامي قبول ناهي ڪئي. ان ۾ پنهنجي دؤر جو حسين ادراڪ آهي. جديد غزل اڄ جي دؤر جي ماڻهن جي پيرن مان عقيدن جون زنجيرون لاهي ڦٽي ڪيون آهن. جديد غزل اڄ جي دؤر جي انسان جي شخصي ۽ مذهبي آزاديءَ تي نہ صرف زور ڏنو آهي، پر پنهنجي شخصي ۽ مذهبي آزاديءَ جو برملا اظهار بہ ڪيو آهي.

جديديت پڄاڻان جي اثر هيٺ جديد غزل ۾ مذهبي عقيدن کي للڪاري، اُنهن جي مطلق سچ هئڻ واري صدين کان رائج خيال کي رد ڪيو ويو آهي. غزل گو شاعرن اکيون ٻوٽي عقيدن کي قبولڻ بجاءِ جديد غزل ۾ پنهنجي شخصي آزادي ۽ مذهبي آزاديءَ جو جهنڊو بُلند ڪيو آهي.

”برف ايمان تي ڄمي وئي آ،
۽ خدا پيو ٺري رهيو آهي.“ [43]

”پنهنجي دنيا کي پاڻ ڄاڻي ڏي،
يا تہ مون کي خدا ٻيو آڻي ڏي“ [44]

جديد غزل ۾ ماڻهوءَ جي شخصي راءِ ۽ فڪر کي اهميت ڏني وئي آهي. جديديت پڄاڻان جي اثر سبب غزل ۾ هر قسم جي مها بيانيي ۽ مذهبي عقيدن کي رد ڪري، ڪنهن بہ سچ کي حتمي ۽ آخري تسليم ڪرڻ بجاءِ، اُن کي للڪاريو ويو آهي، ۽ صدين کان رائج مذهبي عقيدن کان انسان جي آزاديءَ جو اعلان ڪيو ويو آهي. مذهب کي ڊپ جي پيداوار سڏي، انسان جي عقل ۽ عرفان کي اهميت ڏني وئي آهي. جيتوڻيڪ جديد غزل ۾ شاعر پنهنجي راءِ يا پنهنجي فڪر کي بہ حتمي ۽ آخري سچ تسليم ناهي ڪيو ۽ نئين فڪر لاءِ پنهنجون راهون هميشہ لاءِ کليل رکيون آهن.

(4) لاتعلقي:

لاتعلقي شهري زندگيءَ جو هڪ اهم عنصر آهي. جديد غزل ۾ لاتعلقيءَ جو عنصر هڪ ذهني رويي طور آيو آهي. لاتعلقيءَ جي ابتدا گهرن اندران شروع ٿي. شهري زندگيءَ جو اهو الميو آهي تہ گهر جا ڀاتي هڪٻئي سان پنهنجو اندر نٿا اورن، ۽ رشتن جي وچ ۾ لاتعلقيءَ جي ديوار کڙي ٿي وئي آهي. نتيجي ۾ رشتا ويا هڪٻئي کان دور ٿيندا، ۽ گهر جو احساس، رشتن جو احساس ۽ تحفظ جو احساس ختم ٿي ويو. جديد

غزل هڪ نئين ماحول ۽ نئين صورتحال کي ڏٺو ۽ انهيءَ صورتحال کي جيئن جو تيئن پيش ڪيو.

> ”وطن کان پوءِ، سنڌي غزل ۾ گهر، ”گهر“ نه لڳڻ جو احساس آيو آهي. گهر هڪ اهڙي جڳهه آهي، جتي هر ڪو محفوظ محسوس ڪري ٿو. آسائش پائي ٿو ۽ رشتا ئي گرمائش مان پاڻ کي گرمائي ٿو ۽ ان قسم جا پاوَ اڳين ڪيترن غزلن ۾ آيا آهن، پر تازي غزل ۾ شاعر پنهنجي گهر کان به ڪيپائي ٿو. پنهنجو اندر هو گهر ۾ به اوري نٿو سگهي. هڪ قسم جي اجنبيت آهي. گهر جي پاتين جي وچ ۾.“ (45)

جديد غزل ۾ لاتعلقيءَ جو عنصر گهر پاتين کان ٿي، شهر وارن، ڳوٺ وارن، رستن، ڏيڏين ۽ ٻنين تائين پکڙيل ملي ٿو. لاتعلقي وسيع ٿيندي وڃي ٿي، پر حقيقت ۾ لاتعلقي جديد غزل جو هڪ اهم موضوع بڻجي وئي آهي. رشتن جي هڪ‌ٻئي سان وهنوار تان جديد غزل پردو کنيو آهي.

> ”هُجي گهر ۾، گهر جو هيس مان ڪٿي،
> رسيءَ تي سُڪائڻ وِڌل جئن وڳوا“ (46)

جديد غزل ۾ لاتعلقيءَ جي پنيان نئين دؤر جي انسان جي بي حسي پڻ ڏسي سگهجي ٿي. جديد غزل، لاتعلقيءَ جي عنصر ۾ لڪل انساني بي حسيءَ کي پڻ ظاهر ڪيو آهي. انسان جڏهن بي حس ۽ پٿر بڻجيو پوي، تڏهن هو گهر پاتين ۽ رت جي رشتن کان به لاتعلق ٿي وڃي ٿو. هڪ‌ٻئي جي ڏک ۽ تڪليف جي احساس کان آجو ٿي وڃي ٿو.

ناراڻ شيام جي مٿئين شعر واري لاتعلقيءَ کي جنهن نموني ايم ڪمل ورتايو آهي، جديد غزل ۾ اُن جي مٽ ٻيو ڪو شعر سو به لاجواب آهي:

> ”موهن جي دڙي جئن نه لڌي سار ڪڏهن ڪنهن،
> هر مينهن ۽ واچوڙي ۾ پرندو ئي رهيس مان.“ (47)

”موهن جو دڙو“ تلميح سان گڏ لاتعلقيءَ کي شدت سان بيان ڪرڻ لاءِ هڪ نئين علامت پڻ آهي. ايم ڪمل، ”موهن جو دڙو، مينهن ۽ واچوڙي“ جهڙيون علامتون تخليق ڪري لاتعلقيءَ کي نج تخليقي رنگ ۾ پيش ڪيو آهي.

جديد غزل لاتعلقيءَ جي عنصر کي علامتي ۽ استعاراتي انداز ۾، يا وري تخليقيت ذريعي پيش ڪيو آهي. گهر جي غير سلامتي، گهر جو ٽٽڻ ۽ ڪٽنب جي وکري وڃڻ جي احساس ماڻهوءَ کي ٿوڙي هڪ نئين عذاب ۾ اُڇلي ڇڏيو آهي. گهر ۾ ئي ڊاريائپ جي احساس ماڻهوءَ کي پيچي پور پور ڪري ڇڏيو . جديد غزل ۾ اُن پور پور ٿيل فرد جي احساسن جي نمائندگي ملي ٿي.

ڪرشن راهيءَ جي غزل جا ٻه شعر اڄ جي دؤر جي لاتعلقيءَ جي احساس کي هن ريت اظهارين ٿا:

”گهر جا ڀاتي، جڻ تہ گهر ۾ گڏ اڪيلا ٿا رهن،
پنهنجي گهر ۾ آهن پنهنجا پنهنجا اجنبي.“ (48)

”ڏنو تو اڃا ٻاهريون بند در آ،
گهرن ۾ تون اندر بہ در بند ڏسندين.“ (49)

جديد غزل ۾ اهو شعر گهر جي احساس جي خاتمي جو اظهار آهي، جديد غزل گهرجي غير سلامتي، گهر ڀاتين ۾ ڌاريائپ جي احساس، لاتعلقي، اڪيلائي، رشتن ۽ ڪٽنبن جي ٽٽڻ جي احساسن کي سمائي فرد کي وڏي اهميت ڏني آهي.

حقيقت ۾ ڏنو وڃي تہ ڌاريائپ جي احساس ۽ لاتعلقيءَ کي جديد غزل ۾ بلاشڪ تہ اهم حيثيت ڏني وئي آهي، ان جو تعلق شاعر سان يا اڄ جي فردن سان ضرور آهي، پر ان جو تعلق سماج ۽ ثقافت سان نہ هئڻ جي برابر آهي. ان تناظر ۾ ڏنو وڃي تہ جديد غزل ۾ فرد کي اهميت حاصل آهي. شاعرن، فرد جي پيڙائن ۽ احساسن کان اکيون ناهن چورايون. لاتعلقيءَ وارن شعرن کي ڏسندي ائين لڳي ٿو تہ جديد غزل فرد جي ذات جي گهيري ۾ قائل آهي. اهو خاص طور هند ۾ سرجندڙ جديد غزل جو هڪ رخ آهي. جديد غزل ۾ اهو رويو ڪڏهن بدلبو اهو چئي نٿو سگهجي.

لاتعلقيءَ جو احساس ادل سومري جي غزل ۾ نئين نموني ۽ نئين ماحول سان آيو آهي. ادل سومري، لاتعلقيءَ جي احساس کي گهر ۽ ڪٽنب جي محدود دائري مان ڪڍي، اُن کي ڳوٺ، ڍنڍ، رستن ۽ ٻنين تائين آڻي وسعت بخشي آهي.

”ڪو بہ چهرو ڪين ٿو پنهنجو لڳي،
لفظ، لهجا ۽ اکيون سڀ اوپريون.“
ڍنڍ ٿي مون کان پڇي مان ڪير هان،
ڳوٺ، رستا ۽ ٻنيون سڀ اوپريون.“ (50)

اياز گل لاتعلقيءَ جي احساس کي ”دنيا“ تائين آندو آهي، ۽ دنيا تائين پهچڻ لاتعلقيءَ جي انتها آهي.

”ائين گذاريو اسان آهي تنهنجي دنيا ۾،
انڌن جي شهر ۾ جڻ، آرسي رهي آهي.“ (51)

اياز گل، لاتعلقيءَ جي احساس کي صرف ”دنيا“ تائين پھچائي وسعت ناهي بخشي، پر اُن کي رومانوي رنگ ۾ رڱي احساسن جي هڪ نئين دنيا دريافت ڪئي آهي. رومانويت سان گڏ خالي گھر جو درد ۽ بي گھريءَ جي احساس کي پڻ اُڀاريو ويو آهي.

”چهرو ڪوئي، ديپ، اشارا ڪجھ ڪونهي،
عمر سڄي هي خالي جارا ڪيئن ڪندا.“ (52)

جديد غزل ۾ لاتعلقيءَ جي احساس کي هر شاعر پنهنجي پنهنجي رنگ ۽ انداز ۾ پيش ڪيو آهي:

”هاڻ ڪنهن کي خبر نہ آ گھر ۾،
ڪنڌ ڪھڙيءَ ۾ مان دفن آهيان.“ (53)

”ميرن رشتن کي هُن اُڇلي،
ڪمري جا سڀ پردا ڏوتا.“ (54)

جديد غزل ۾ گھر جي ٽٽڻ جي ڪٿا بہ آهي تہ گھر ڀاتين جي لاتعلقيءَ جو احساس بہ آهي. شهري زندگيءَ ۾ گھر ۾ رهي غير سلامتي ۽ ڏارياٺپ جي احساس ۽ فرد جي اڪيلائپ ۽ پيڙا کي جديد غزل سمايو آهي.

”هاڻوڪو غزل ’اڄ‘ سان دويدو آهي. اڄ جي حيات، سماج، شهري ڪروپتائون، آدميءَ جون پيڙائون، قدرن جو هراس ۽ پشت قدمي وغيره جا بيان ان کي وڌيڪ اعتماد جوڳو بڻائين ٿا، بنسبت اڳئين غزل جي جو اڪثر ايراني، عربي استعارن تي ٽڪندو هو.“ (55)

جديد غزل ۾ لاتعلقيءَ کي هر شاعر اظهار جي الڳ ڍنگ سان پيش ڪيو آهي. جديد غزل ۾ فرد جي پيڙا، لاتعلقي ۽ قدرن جي ٽٽڻ جا احساس بہ ڀرپور نموني ملن ٿا.

جديديت پڄاڻان وانگر جديد غزل هر تعلق ۽ رشتي کي نہ صرف شڪ جي نگاهہ سان ڏسي ٿو. انهن کان لاتعلقيءَ جو اظهار پڻ ڪري ٿو. لاتعلقيءَ جو اظهار جديد غزل جو هڪ عنصر آهي، جنهن ذريعي شاعرن زندگيءَ جي بي معنويت ۽ فرد جي ڪنورتا کي بيان ڪيو آهي. جديد غزل ان اهم عنصر ذريعي اهو ٻڌايو آهي تہ موجوده دؤر ۾ انساني رشتن ۽ ناتن جي ڪا بہ اهميت ناهي رهي. مشيني دؤر جي انسان وٽ جديديت وانگر ڪي قدر ناهن. جديديت پُڄاڻان دؤر جو فرد پيار محبت ۽ همدرديءَ جي جذبن ۽ احساسن کان وانجھيل آهي. اهڙيءَ صورتحال کي جديد غزل نئين رخ کان پيش ڪري، انساني لاچاري ۽ بيوسيءَ جو عڪس چٽيو آهي.

(5) رشتن ۽ قدرن جو ٽٽڻ:

جديديت پڄاڻان صورتحال ۾ رشتا ۽ قدر ٽٽي ختم ٿي چڪا آهن. جديد دؤر جو فرد بي حسيءَ جي اونداهين غار ۾ بند آهي. گهر ڀاتين جي وچ ۾ دوريءَ جون ديوارون نهڻ ۽ خاندانن جي ٽٽڻ، اخلاقي ۽ سماجي قدرن جي خاتمي کي جديد غزل پنهنجو موضوع بڻايو آهي. جديد غزل، فرد سان سِڌو سنئون تعلق رکي ٿو. ان ڪري ان رشتن ۽ قدرن جي ٽٽڻ واري ڪٿا کي جديد دؤر جي صورتحال مطابق پيش ڪرڻ لاءِ نون لفظن ۽ نون خيالن جو سهارو ورتو آهي.

جديديت پُڄاڻان صنعتي تهذيب ۽ صارفين ڪلچر جي عڪاسيءَ جو نالو آهي. ان حوالي سان ڊاڪٽر غفور ميمڻ جو چوڻ آهي تہ :

> ”ما بعد جديديت جي دئر ۾ شهري ۽ شهري آبادي ڀراڙيءَ کان وڌي وينديون آهي. نتيجي طور ڪلچر جو قدرن جو خاتمو ٿي ويندو آهي. اتي صرف صارفين جو ڪلچر هوندو آهي. شهر جي سڄي سرگرمي معاشي ۽ واپاري هوندي آهي. اتي رهڻ وارا آهستي آهستي ان ماحول ۽ معاشي نعرن ۾ گم ٿي ويندا آهن. هنن جو وجود ڪجهہ بہ نہ هوندو آهي. اهي صرف مارڪيٽ جو عڪس هوندا آهن. مارڪيٽ ئي هنن جي رهڻ سهڻ جو ڍنگ طئي ڪئي آهي. مابعد جديديت ۾ دنيا مادي حصول جي پويان ديواني هوندي آهي.“ (56)

اهڙيءَ صورتحال جي عڪاسي جديد غزل هن ريت ڪئي آهي.

”جذبا ۽ احساس شهر ڇڏيا ڀڄڪائي،
جسم سمورا ڪورا ڪاڳر جهڙا هئا،
هر ڇهري جي پنهنجي ٻولي واڪ هيو،
ڳوڙها ٿمڪ سيئي اوڙر جهڙا هئا.“ (57)

جديد غزل اڄ جي دؤر جي فرد جي پيڙائن ۽ مسئلن کي نئين انداز ۾ پيش ڪيو آهي. رشتن ۽ قدرن جي ٽٽڻ ۽ گهر ڀاتين جي بي رحميءَ کي نارائڻ شيام نئين نموني پيش ڪيو هو. صورتحال اڄ بہ ساڳي آهي، جيڪا شيام جي دؤر ۾ هئي:

”هجي گهر ۾، گهر جو هيس مان ڪٿي،
رسيءَ تي سڪائڻ وِڌل جڻن وڳو!“ (58)

ايم ڪمل اهو شاعر آهي، جنهن جو غزل جديديت پڄاڻان صورتحال جي ڀرپور عڪاسي ڪري ٿو. ايم ڪمل جي غزل ۾ رشتن ۽ قدرن جي خاتمي ۽ گهر جي ٽٽڻ کي

نين حالتن ۾ نئين صورتحال مطابق پيش ڪيو ويو آهي. ڪمل جو غزل، فرد، شهري زندگي، سماج ۾ ڪلچر سان جڙيل آهي.

جديد غزل ۾ گهر ٽٽڻ جو احساس زوردار نموني اُڀري آيو آهي. گهر جي سلامتي خطري ۾ پئجي وئي آهي. گهر جي ڪرڻ جو احساس زور پڪڙي ويو آهي. هر رشتو گهر جي غير سلامتيءَ جو ذميوار آهي.

"هر پٽ تي الڳ نعرو لکيل آ،
هي گهر تہ ڪرڻ جهڙو لڳي ٿو. (59)

صنعتي سماج ۾ رشتا، سڪ ۾ محبت جا مجسم ناهن رهيا. جديد غزل اهو ٻڌائي ٿو تہ هاڻي "خانداني تار" جي ڳنڍ ٽٽي چڪي آهي، ان ڪري گهر جي ڀتين مان سلامتيءَ جي احساس بجاءِ "شاڪ لڳڻ" شروع ٿي چڪا آهن.

"گهر جي ڀتين مان شاڪ اچي ٿو
ڳنڍ تار جو ٽُٽِي پيو آ." (60)

ٻاهر هو بچي ويو، گهر جي ڀتين ڦتيس،
پيدا ٿين ٿا شهر ۾ خطرا ڪٿان ڪٿان." (61)

موجوده دور ۾ گهر جي سلامتيءَ جو احساس ختم ٿي چڪو آهي، گهر صرف ۾ صرف ديوارن جي هئڻ جو نالو رهجي ويو آهي، ۽ گڏ رهندي دوريءَ جو احساس جديد غزل ۾ شدت سان ملي ٿو.

"گهر بہ ديوارون ۽ ديوارون ٿيا،
لوڪ گڏجي وينا آهن ڏار سڀ." (62)

ديوار در کي گهر ٿي سڏيائون، جتي ڪٿي،
۽ گهر تہ صرف وهم ئي ديوار در جو هو." (63)

جديد غزل اڄ جي حالتن ۾ اڄ جي صورتحال کي پيش ڪري رهيو آهي. رشتن جي احساس بجاءِ ديوارن ۾ ڀتين جو احساس اُڀري آيو آهي. صرف ايٽروئي نہ هاڻي تہ اهي ديوارون ۾ ڀتيون بہ سلامتي بجاءِ غير سلامتيءَ جو احساس ڏيڻ لڳيون آهن. رشتن ۾ قدرن جي ٽٽڻ جي حوالي سان ڏسجي تہ سمورا اخلاقي قدر ٽٽي چڪا آهن. غزل ۾ اها تبديلي جديديت پڄاڻان صورتحال کان پوءِ آئي آهي. جديد غزل بابت واسديو موهيءَ جو چوڻ آهي تہ:

"هند ۾ سنڌ جو غزل سگهارو آهي، ان ۾ شڪ ناهي، اهو پنهنجين پراڻين روايتن کي اڳيان وڌائڻ سان گڏوگڏ نيون کوجون ڪندو ٿو

رهي. نوان ڪوهه ڪوٺيندو ٿو رهي. نوان تجربا ڪندو ٿو رهي. اُهو حد متحرڪ آهي، ان ڪري تبديلي اُن جي سُڀاءَ ۾ آهي، ۽ اها ئي هڪ زنده چيز علامت به آهي.“ (64)

رشتن جي وچ ۾ آيل دوري ۽ ڏاريائپ جا عڪس، جديد غزل جي تبديليءَ جي علامت آهن. نوان خيال، نئون فڪر، نئون ذهني رويو، نوان مونجهارا ۽ مسئلا ۽ نيون پيڙائون جديد غزل جي سڃاڻپ آهن.

”ماڻهو اڳيان پويان پاڇا ڊوڙن ٿا،
نظرن ڏي هر روز تماشا ڊوڙن ٿا.
سچ، اُصول ۽ احساسن کي دفنائي،
رستن تي بس زنده لاشا ڊوڙن ٿا.“

**

”ڪيئن ڪري سگهندا، منزل کي پنهنجو هُو؟
خيال اُهي جي چارئي پاسا ڊوڙن ٿا.“ (65)

**

هر عمل تو وڪامي اڄڪلهه،
هر گهڙيءَ جي بها هلي ٿي پئي.“ (66)

**

”هڪٻئي کان اڻ واقف آهن،
ساڳي ماءُ جا ڄايل آهن.“ (67)

**

”نه ڪنهن به چيز سان تعلق رهيو هيو باقي،
خبر نه آهي ته رشتن کي رات ڇا ٿيو هو؟“ (68)

جديد غزل شهري زندگيءَ جي انتها ۽ رشتن ۽ قدرن جا عڪس، اهڙي پيڙيندڙ جذبي تحت سمايا آهن، جو پڙهندي ئي پيڙا جو احساس جاڳي پوي ٿو. اها پيڙا نه صرف اڄ جي فرد جي پيڙا آهي، پر اها پيڙا پوري سماج ۽ اڄ جي دؤر جي پيڙا آهي. جنهن کان ڪنهن به صورت لنوائي نٿا سگهون.

”جدا هر پُٽ جو ڪمرو ڪمرو آهي،
امڙ جي کٽ رکڻ اوکو لڳي ٿو.“ (69)

"اج بہ رشتن جي رهزنيءَ راڳيو
لڙڪ اج پيي ڪيم وصول، امان!" [70]

جديد غزل ۾ رشتن جي ٽٽڻ ۽ گهر جي غير سلامتيءَ جي احساس کان علاوه اخلاقي ۽ سماجي قدرن جي خاتمي جا عڪس پڻ پيش ڪيا ويا آهن. قدرن جي ٽٽڻ کان پوءِ شاعر جي من ۾ جيڪي احساس جاڳن ٿا، انهن کي جديد غزل هن ريت پيش ڪيو آهي:

"تو ۾ ڪو ماڻهپو مون ڏٺو ڪو نہ آ،
توکي بس اِن ڪري ديوتا ٿو سڏيان!" [71]

۽ ٻيو عڪس ۽ رخ هيءَ آهي:

"ڪُڏ تائين ٻوڙ ڪوڙ جي، سچو سدا نچي،
وشواس ڪئن ڪيان مان، وڏا سچ چٽي ويا." [72]

سماجي ۽ اخلاقي قدرن جي ٽٽڻ جو الميو بہ اج جي دؤر جو فرد ئي ڀوڳي ٿو ۽ جديد غزل، اج جي دؤر جي فرد جو سگهارو آواز آهي.

"لوڻ جهڙا ٿڪ ٻُڌندي، پٿرن جا لفظ سهندي،
دوستن کان جو ٿيو سنگسار هو سو مان هيس." [73]

**

"ڪري جي ماڻا تہ ڪنهن سان پلا ڪري مومل،
وڃي وسايو ڪٿي شهر ئي نئون راڻي!" [74]

جديد غزل، فرد سان، سماج سان، ثقافت ۽ مقاميت سان جڙيل آهي. ان ۾ حسي ادراڪ آهي. ان جو رخ جديديت وانگر مايوس ڪندڙ ناهي. جديد غزل، هر قسم جي نظريي ۽ مطلق سچ کان پنهنجي پاند کي نہ صرف بچايو آهي، پر سيني نظرين ۽ مطلق سچن کي رد ڪري پنهنجي لاءِ آزاديءَ جي نئين رستي جي چونڊ ڪئي آهي، ۽ اُن تي سياويڪ سفر ڪيو آهي.

نتيجو:

جديد غزل ۾ جديديت پڇاڙان صورتحال جا ڪيترا ئي عڪس موجود آهن. ان ۾ معاشري، سماج، سياسي ۽ معاشرتي مسئلن جو گهرو شعور آهي. جديد غزل عام ماڻهن ڏانهن مُڙيو آهي. ان ۾ عام ماڻهن جي زندگيءَ جا مختلف پهلو سمايل آهن. ان ڪري جديد غزل، جديديت پُڇاڙان سان گهرو تعلق جوڙيو آهي. ان تعلق سبب جديد غزل ۾ فني ۽ فڪري تبديليون آيون آهن.

جديد غزل ۾ زندگيءَ جي مختلف پهلوئن کي جديديت پڄاڻان صورتحال مطابق پيش ڪيو ويو آهي. جديد غزل دراصل سائنسي ترقي ۽ مشيني زندگيءَ خلاف ردعمل ۽ احتجاج جو نالو آهي. جديد غزل ۾ انساني صورتحال کي نئين رنگ ڍنگ سان اظهاريو ويو آهي. جديديت پُڄاڻان جي اثر سبب جديد غزل ۾ فرد جي زندگيءَ جي مختلف رخن کي بيان ڪرڻ کان علاوه ان ۾ سماجي ۽ سياسي مسئلن، واقعن ۽ حالتن جا عڪس پيش ڪيا ويا آهن.

جديد غزل ۾ سُڃاڻپ وڃائي ويٺل فرد جي لاءِ "بي مُهانڊي" هئڻ جو تصور ملي ٿو. ان کان علاوه "ميلي جي تنهائي" ذريعي فرد جي سڃاڻپ وڃائڻ جو فڪر سمايل آهي، ۽ گڏوگڏ يڪ مُهانڊائي ثقافت يا گهڻ رُخي سُڃاڻپ واري ڳالهه جديديت پُڄاڻان صورتحال کي نئين رخ کان پيش ڪري ٿي.

جديد غزل انساني بي حسي ۽ ڪنورتا کي بيان ڪري، جديديت پُڄاڻان دؤر جي ڀيانڪ روپ تان پردو کنيو آهي. انساني احساسن، همدردي ۽ پنهنجائپ کان وانجهيل مشيني دؤر جي انسان جي دئيتي روپ کي جديد غزل نئين فڪر سان پيش ڪيو آهي.

جديد غزل مذهبي عقيدن کي نه صرف للڪاريو آهي، پر عقيدن ۾ ڦاٿل انسانن کي آزاديءَ جو احساس ڏياريو آهي. ڀرمن جي سهاري جيئندڙ انسانن کي نئين سوچ ڏئي، کين آزاديءَ سان جيئڻ جو ڏگ ڏنو آهي.

نئين صنعتي تهذيب ۽ شهري زندگيءَ ۾ اڳوڻن قدرن، رسمن، رواجن، ۽ رشتن جي ٽٽڻ سان لاتعلقيءَ جو احساس ۽ انسانن کان انساني دوريءَ جو احساس، پهتل ملي ٿو. جديد غزل مشيني انسان جي سُپاءُ، ورتاءُ ۽ هلت جا نقش چٽي، انساني بيوسيءَ ۽ لاچاريءَ کي بيان ڪرڻ سان گڏ مشيني دؤر جي ڀيانڪ صورتحال کي اظهاريو آهي.

حوالا

1. شورو شوڪت حسين، سارنگا، سارنگا پبليڪيشن، حيدرآباد، شمارو 9، 2010، ص 84
2. ساڳيو، ص 83
3. موهي واسديو، سارنگا، سارنگا پبليڪيشن، حيدرآباد، شمارو 9، 2010، ص 43
4. نانگراج مصطفيٰ، راهون پنڌ پيون، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 2015ع، ص 235
5. سولنگي حبدار، مُنڌ ٻوڙيو مهراڻ، سمبارا پبليڪيشن، حيدرآباد، 2019ع، ص 183
6. نانگراج مصطفيٰ، راهون پنڌ پيون، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 2015ع، ص 222
7. ميمڻ ڊاڪٽر غفور، جديديت پُڄاڻان، ڊيبل پبلشرز، حيدرآباد، 2023ع، ص 43
8. پشپ لعل، ايم ڪمل جو چونڊ ڪلام، ويٽا پبليڪيشن، اُلهاسنگر، 2001ع، ص 33
9. گل اياز، ميلي جي تنهائي، پوپٽ پبليشنگ هائوس، خيرپور، 2012ع، ص 95
10. ساڳيو، ص 68
11. ڪمل گوپ، سچ اڳيان ٻُڪ، تخليق پبليڪيشن، احمد آباد، 2011ع، ص 127

12. مولاڻي ڪيمن يو ڏرتيءَ ڪان آڪاس تائين، لڪشمي پبليڪيشن، ڀوپال، 2010ع، ص 20
13. شبير جاويد، فنا سواءِ سڀ فنا، ڪنول پبليڪيشن، قنبر، 2014ع، ص 101
14. جاني اياز، دراوڙدل جي تنهائي، نئون نياپو ڪراچي، 2016ع، ص 172
15. موهي واسديو، ورهاڱي ڪانپوءِ سنڌي غزل جو هئنڊ بڪ، ساهتيہ اڪادمي، گجرات، 2008ع، ص 273
16. پريت رخسانہ، نگاهن جا سجدا، ماءِ پبليڪيشن، سکر، 2014ع، ص 60
17. پريت رخسانہ، هن جو پاڇو چنڊ جو سمبارا پبليڪيشن، حيدرآباد، 2021ع، ص 84
18. ساڳيو ص 58
19. پشپ لعل، ايم ڪمل جو چونڊ ڪلام، ويٺا پبليڪيشن، اُلهاسنگر، 2001ع، 31
20. ڪمل، ايم، باه جا وارث، ڪمل ڪتاب گهر، اُلهاسنگر، 1986ع، ص 66
21. ميمڻ ڊاڪٽر غفور، جديديت پُڄاڻان، ڊيبل پبلشرز، حيدرآبا، د2023ع، ص 70
22. ڪمل ايم، روشن راهون ڌُنڌلا ماڳ، ڪمل ڪتاب گهر، اُلهاسنگر، 1981ع، ص 41
23. ڪمل ايم، من مُڙي نٿو ڪمل ڪتاب گهر، اُلهاسنگر، 1995ع، ص 24
24. ڪمل گوپ، پن ڇڇڻ جو آواز، تخليق پبليڪيشن، احمد آباد. 2013ع، ص 94
25. حاسد ارجن، آزاديءَ ڪانپوءِ سنڌي غزل جي ائنٿالاجي، ساهتيہ اڪادمي، دهلي، 2008ع، ص 152
26. سولنگي احمد، خواب آوارا پکي، سنڌيڪا پبليڪيشن، ڪراچي، 2013ع، ص 26
27. پيرزادو رحمت، دلين جا داخلي رستا، ريڪائون پبليڪيشن، ڪراچي، 2016ع، ص 119
28. شورو شوڪت حسين، سارنگا، سارنگا پبليڪيشن، حيدرآباد، شمارو 9، 2010، ص 93
29. سولنگي احمد، خواب آوارا پکي، سنڌيڪا پبليڪيشن، ڪراچي، 2013ع، ص 222
30. سميجو اسحاق، گيڙو ويس غزل، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 2015ع، ص 409
31. نانگراج مصطفي، راهون پنڌ پيون، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو 2015ع، ص 34
32. بخاري استاد، اوتون جوتون، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو 2005ع، ص 189
33. ناٿن شاهي، آٿر، ڇا ڇيس آئيني، رمجهہ پبليڪيشن، دادو، 2006ع، ص 82
34. حاسد ارجن، ساهي پتجي، اسڪين ڪمپيوٽرس، احمد آباد، 2006ع، ص 49
35. مولاڻي ڪيمن يو ڏرتيءَ ڪان آڪاس تائين، لڪشمي پبليڪيشن، ڀوپال، 2010ع، ص 45
36. ڪمل ايم، باه جا وارث، ڪمل ڪتاب گهر، اُلهاسنگر، 1986ع، ص 34
37. موهي واسديو ريل جي پٽڙي ميري، تخليق پبليڪيشن، احمد آباد، 2009ع، ص 100
38. سميجو اسحاق، فيس بڪ پيج
39. حاسد ارجن، آزاديءَ ڪانپوءِ سنڌي غزل جي ائنٿالاجي، ساهتيہ اڪادمي، دهلي، 2008ع، ص 52
40. آسوداڻي ونود، ڀُڻ ڀُڻ، آميسٽ پرنٽرس، ڀوپال، 2005ع، ص 87
41. مولاڻي ڪيمن يو ڏرتيءَ ڪان آڪاس تائين، لڪشمي پبليڪيشن، ڀوپال، 2010ع، ص 25
42. حاسد ارجن، آزاديءَ ڪانپوءِ سنڌي غزل جي ائنٿالاجي، ساهتيہ اڪادمي، دهلي، 2008ع، ص 176
43. سولنگي احمد، خواب آوارا پکي، سنڌيڪا پبليڪيشن، ڪراچي، 2013ع، ص 384

44. آذر اشفاق، عشق جڻ ڪو سگهڙ آهي، ڪنول پبليڪيشن، قنبر، 2019ع، ص 40
45. موهي واسديو، ڳالهه شاعريءَ جي، ٽائيمس پبليڪيشن، اُلهاسنگر، 2017ع، ص 12
46. نانگراج مصطفيٰ، راهون پنڌ پيون، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 2015ع، ص 110
47. ڪمل ايم، باهه جا وارث، ڪمل ڪتاب گهر، اُلهاسنگر، 1986ع، ص 22
48. موهي واسديو، ڳالهه شاعريءَ جي، ٽائيمس پبليڪيشن، اُلهاسنگر، 2007ع، ص 12
49. موهي واسديو، ورهاڱي کانپوءِ سنڌي غزل جو هئنڊ بڪ، ساهتيه اڪادمي، گجرات، 2008ع، ص 239
50. سومرو ادل، وساري نه ڇڏجو، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 2004ع، ص 56
51. گل اياز، ميلي جي تنهائي، پوپٽ پبليشنگ هائوس، خيرپور، 2012ع، 50
52. ساڳيو ص 60
53. سومرو سعيد، اڌ خيال جي خاڪ، ڪنول پبليڪيشن، قنبر، 2012ع، ص 58
54. گبول مشتاق، نوٽبڪ تان، 2018ع، ص 15
55. موهي واسديو، ڳالهه شاعريءَ جي، ٽائيمس پبليڪيشن، اُلهاسنگر، 2007ع، ص 21
56. ميمڻ ڊاڪٽر غفور، جديديت پُڄاڻان، ڊيبل پبلشرز، حيدرآباد، 2023ع، ص 36
57. ساڳيو
58. نانگراج مصطفيٰ، راهون پنڌ پيون، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 2015ع، ص 110
59. پشپ لعل، ايم ڪمل جو چونڊ ڪلام، ويٽا پبليڪيشن، اُلهاسنگر، 2001ع، ص 44
60. ساڳيو، ص 46
61. ڪمل
62. پشپ لعل، ايم ڪمل جو چونڊ ڪلام، ويٽا پبليڪيشن، اُلهاسنگر، 2001ع، ص 29
63. صدف شريڪانت، زندگيءَ هڪ وار وري شروع ڪرڻي پوندي، سچائي اشاعت گهر ۽ ڪويتا پبليڪيشن، حيدرآباد، 2005ع، ص 29
64. موهي واسديو، ڳالهه شاعريءَ جي، ٽائيمس پبليڪيشن، اُلهاسنگر، 2007ع، ص 31
65. گل اياز، ميلي جي تنهائي، پوپٽ پبليشنگ هائوس، خيرپور، 2012ع، 80
66. ساڳيو، ص 101
67. زميني آسي، مجتا جي وچ ۾، سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد، 1992ع، ص 162
68. شبير جاويد، فنا سواءِ سڀ فنا، ڪنول پبليڪيشن، قنبر، 2014ع، ص 101
69. آسوداڻي ونود، پُڙ پُڙ، آميسٽ پرنٽرس، ڀوپال، 2005ع، ص 59
70. سومرو سعيد، اڌ خيال جي خاڪ، ڪنول پبليڪيشن، قنبر، 2012ع، ص 64
71. صدف شريڪانت، زندگيءَ هڪ وار وري شروع ڪرڻي پوندي، سچائي اشاعت گهر ۽ ڪويتا پبليڪيشن، حيدرآباد، 2005ع، ص 24
72. ڪمل گوپ، پن ڇڄڻ جو آواز، تخليق پبليڪيشن، احمد آباد، 2013ع، ص 140
73. سومرو سعيد، ڇٽيل گل تي صبح، ڪنول پبليڪيشن، قنبر، 2017ع، ص 34
74. گل اياز، ميلي جي تنهائي، پوپٽ پبليشنگ هائوس، خيرپور، 2012ع، 112